

लोक महाविद्यालय, वर्धा

अर्थशास्त्र सेमीनार

२०१८-१९

नाव :- प्रफुल्ल नंदकुमार पजई

विषय :- बेकारी(Unemployment)

वर्ग :- एम.ए अर्थशास्त्र सेम ३

मार्गदर्शक :- प्रा. विकास नाखले.

बेकारी (UNEMPLOYMENT)

- **बेकारी** म्हणजे अशी स्थिती होय, की जेथे व्यक्ती प्रचलित मजुरीच्या दरावर काम करायला तयार असतो परंतु त्याला काम मिळत नसते. बेरोजगारीमुळे देशातील मानव साधनसंपत्तीचा अपव्यय होतो . बेरोजगारीमुळे देशासमोरील अनेक समस्यांमध्ये वाढ होते. बेकारीमुळे देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्न कमी राहते आणि समाज हा गरीब व मागासलेला राहतो. बेकारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण होतो. भारतात १९८० ते १९९५ या काळात मोठ्या प्रमाणात बेकारी होती. परंतु मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे देशातला रोजगार निर्मितीचा प्रश्न बऱ्याच अंशी कमी झाला आहे. तरीही बेकारीची समस्या वाढते आहे.

बेकारीची संकल्पना

१. अनैच्छिक बेकारी :-

- या बेकारीला दृश्य किंवा उघड बेकारी असेही म्हणतात . ही बेकारी म्हणजे अशी एक अवस्था की लोकांची काम करण्याची पात्रता असते आणि काम करायला तयार असतात , परंतु त्यांना काम प्राप्त होत नाही . ही स्थिती श्रमांचा अतिरिक्त पुरवठा व त्या तलनेत श्रमिकांची कमी मागणी यातून निर्माण होत. यामध्ये माणसांची मनस्थिती नसतानाही असेल ते कामे करावी लागतात तेही विना मोबदला किंवा कमी मोबदला त्यामळे त्यांचे हक्कांचे उल्घन होत असलेले दिसून येते. तसेच कमी मिळालेल्या मोबदल्याने त्यांच्या परिवारातील आर्थिक अडचणी पूर्ण होत नसल्याने बेकारीचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते.

○ २. ऐच्छिक बेकारी :-

- हा बेकारीचा असा प्रकार आहे कि जेथे व्यक्ती काम करण्यासाठी पात्र असते पण तिची काम करण्याची इच्छा नसते. खऱ्या अर्थाने हि बेकारीची स्थिती नसून निष्क्रियतेची स्थिती आहे. उदा:- गावतील शेतमजूर।

○ ३. न्यून किंवा अर्धबेकारी :-

- ही एक अशी स्थिती होय , कि जेथे व्यक्तीची काम करण्याची क्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही किंवा त्यांना कनिष्ठ पातळीवर काम करावे लागते. उदा. 1.पदव्युत्तर शिक्षित व्यक्तीने पहारेकर्यांची नोकरी करणे 2.इंजिनौर व्यक्ती ने शिपायाची नोकरी करणे.

○ ४.पूर्ण रोजगार

- देशातील उत्पादन कार्यात उपलब्ध साधनांचा परिपूर्ण वापर करणे म्हणजे पूर्ण रोजगार होय. भूमी ,श्रम, भांडवल या उत्पादक साधनांचा प्रचलित मजुरीच्या दरावर रोजगार मिळतो तेव्हा ती पूर्ण रोजगारी होय.

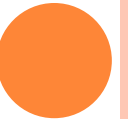
बेकारीचे प्रकार

○ १. ग्रामीण बेकारी

- अ) हंगामी बेकारी
- ब) प्रच्छन्न बेकारी (छुपी)
- क) सामान्य स्थिती बेकारी

○ २. शहरी बेकारी

- अ) सुशिक्षित बेकारी
- ब) तांत्रिक बेकारी
- क) घर्षणात्मक बेकारी (संघर्षात्मक बेकारी)

१. **ग्रामीण बेकारी:-** ही बेकारी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात दिसून येते. ही एक गंभीर स्वरूपाची समस्या आहे. या मध्ये खालील प्रकार येतात.

○ **अ) हंगामी बेकारी :-**भारतात बहुतेक शेतकरी लागवडी साठी पावसावर अवलंबून असतात. त्यामुळे वर्षातून एकदाच पीक घेता येते.यामुळे ग्रामीण शेतमजुरांना केवळ ४ ते ५ महिनेच काम प्राप्त होते व उर्वरित काळ ते बेकार राहतात म्हणून या प्रकाराला हंगामी बेकारी म्हणतात. ही बेकारी शहरी भागात सैद्धा आढळते. उदा. पर्यटन क्षेत्रातील मार्गदर्शक, लग्नसमारंभातील वादक इत्यादी.

○ **ब) प्रच्छन्न बेकारी (छपी) :-**

अति लोकसंख्येच्या अविकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये प्रच्छन्न बेकारी ही एक मूलभूत स्वरूपाची समस्या आहे. या प्रकारच्या बेकारीत ज्या ठिकाणी कामे करण्यासाठी कमी लोकांची गरज आहे तिथे गरजेपेक्षा जास्त लोक काम करतात तेव्हा अतिरिक्त श्रमिकांची सीमान्त उत्पादकता शून्य राहते म्हणजेच अतिरिक्त लोक उत्पादनात कोणतीही भर टाकत नाही व छपी बेकारी निर्माण होते. उदा. एका कारखान्यात उत्पादन प्रक्रियेसाठी केवळ २० कामगारांची गरज असताना तेथे २५ कामगारांनी काम करणे. येथे अतिरिक्त ५ कामगार हे छपे बेकार ठरतील व ते उत्पादनात कोणतीही भर टाकत नाही.अशा अतिरिक्त कामगारांनी उत्पन्नाचे मूल्य विनाकारण वाढते.

२. शहरी बेकारी:- जी बेकारी शहरी भागांमध्ये आढळून येते तिला शहरी बेकारी म्हणतात.

○ अ) सुशिक्षित बेकारी :-

- 'ज्या व्यक्तीने शिक्षण घेतले आहे आणि त्याची काम करण्याची इच्छा व पात्रता असूनही काम मिळत नसेल, अशा स्थितीला सुशिक्षित बेकारी असे म्हणतात. ही बेकारी दहावी, बारावी पास झालेले, पदवीपूर्व, पदवीधर, पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेले या लोकांमध्ये आढळून येते. नोकरी-योग्य शिक्षणासाठी जास्त पैसे मोजावे लागतात. अनेकांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे व उच्च शिक्षणासाठी आकारण्यात येणाऱ्या भरमसाठ शल्कामुळे योग्य शिक्षण घेणे शक्य होत नाही. म्हणूनही बेकारी वाढते. शिक्षण घेणारे दिवसेंदिवस वाढत असले तरी त्यांच्या शिक्षणासारखे त्यांना काम मिळत नाही. उच्च पदवी घेऊन देखील आज लाखो सुशिक्षित बेकारांचे प्रमाण वाढले आहे. सरकार कोणतेही असो पण त्या सुशिक्षितांना त्यांच्या पदवी अनुसार काम मिळाले पाहिजे, नाहीतर ही बेकारी भविष्यात खूप भीषण होईल व त्यांना पाहून येणारी पुढची पिढी ही शिक्षणापासून वंचित राहील.

○ ब) तांत्रिक बेकारी :-

- उत्पादनाच्या तंत्रात बदल झाल्याने जी बेकारी निर्माण होते त्या बेकारीला तांत्रिक बेकारी असे म्हणतात. शहरी भागात कारखानदार श्रमिकांऐवजी यंत्रांना जास्त प्राधान्य देतात. त्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होतो आणि नफा वाढतो. उच्च दर्जाचे तंत्रज्ञान वापरून उत्पादन करणे यामुळे श्रमिकांना कामावरून कमी केले जाते. त्यामुळे तांत्रिक बेकारी निर्माण होते.

○ क) घर्षणात्मक बेकारी (संघर्षात्मक बेकारी)

- या प्रकारच्या बेकारीमध्ये आर्थिक संघर्षामुळे श्रमिकांना तात्पुरत्या स्वरूपात बेकार व्हावे लागते. यंत्रातील बिघाड, कच्च्या मालाची टंचाई, वीज कपात इ. मुळे श्रमिकांना कामावरून कमी केले जाते. अशा स्थितीत श्रमिकांना एक काम सोडल्यापासून दुसरे काम स्वीकारेपर्यंत बेकार राहावे लागते, म्हणून त्याला घर्षणात्मक बेकारी म्हणतात . कारण या बेकारीच्या मधल्या काळात त्यांनी परिस्थितीशी संघर्ष केलेला असतो.

○३. चक्रीय बेकारी :-

- 'तेजीच्या अवस्थेनंतर येणाऱ्या मंदीच्या अवस्थेत प्रभावी मागणीच्या कमतरतेमुळे निर्माण होणाऱ्या बेकारीला चक्रीय बेकारी म्हणतात.'
- हा बेकारीचा प्रकार व्यापार चक्रामुळे निर्माण होतो. मंदीच्या काळात प्रभावी मागणीच्या कमतरतेमुळे आर्थिक क्रिया मंदावतात त्यामुळे उद्योगांचे मालक उत्पादन कमी करतात. परिणामी कामगारांना कामावरून कमी केले जाते. उदा. २००८ च्या मंदीमुळे माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रात अशाच प्रकारची चक्रीय बेकारी निर्माण झाली होती.

○४. संरचनात्मक बेकारी :-

- जेव्हा अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक व तंत्रज्ञानात्मक बदल होतात तेव्हा ही बेकारी निर्माण होते. जेव्हा मागासलेल्या व परंपरागत अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल होऊन ती आधुनिक व विकसित होत जाते तेव्हा मागणीमध्ये मूलभूत स्वरूपाचे बदल होतात. त्यातून संरचनात्मक बेकारी निर्माण होते. ही बेकारी एक दीर्घकालीन घटना होय.
- उदा. ऑटो रिक्षांमुळे शहरातील घोडागाडी कालबाह्य झाली म्हणजेच त्यांना संरचनात्मक बेकारी सहन करावी लागली.

भारतातील बेकारीची परिस्थिती (सद्यस्थिती)

पाहणी कालावधी	ग्रामीण भाग	शहरी भाग
१९७७-७८	७.७	१०.३
१९८३	७.९	९.५
१९७८-८८	५.३	९.४
१९९३-९४	५.६	७.४
१९९९-२०००	७.२	७.७
२००४-२००५	८.२८	८.२८

बेकारीची कारणे

- १. लोकसंख्या वाढीची जास्त गती :-
- स्वातंत्र्यानंतर भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढू लागली. त्यामुळे श्रमशक्ती वाढत गेली. अपुऱ्या आर्थिक विकासामुळे या अतिरिक्त श्रमशक्तीला दुवित्तीय व तृतीय क्षेत्रात सामावून घेता आले नाही. त्यामुळेच बेकारी वेगाने वाढत गेली.
- २. शेती मशागतीचे मागास स्वरूप :-
- अज्ञान व निरक्षरतेमुळे भारतातील शेतकरी शेतीमध्ये परंपरागत पद्धतीचा वापर करतात. त्यामुळे भूमीची उत्पादकता कमी राहते आणि रोजगार वाढत नाही. परिणामतः बेकारी वाढते.

बेरोजगारीची समस्या दूर करण्याचा उपाय:-

- 1. मागणी व पुरवठा यामध्ये संतुलन
- 2. गुंतवणूकीत वाढ
- 3. व्यापार चक्रावर नियंत्रण
- 4. उत्पादन पद्धतीत बदल
- 5. सरकारी कर
- 6. शिक्षण पद्धतीत बदल
- 7. लोकसंखेवर नियंत्रण
- 8. विकसित बाजारपेठ
- 9. सरकारची भूमिका
- 10. औद्योगिक शांती

THANK YOU